

КРИЗОВА СИТУАЦІЯ НА ЕНЕРГЕТИЧНОМУ РИНКУ ЄС: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

О. М. Суходоля, д.н. держ. упр., професор, завідувач відділу критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної безпеки центру безпекових досліджень НІСД

Останніми місяцями спостерігається невпинне зростання цін на енергію та енергоресурси на ринках ЄС. Різкий стрибок відбувся на ринку природного газу, де ціна наближалася до 2000 доларів за 1 тис. м³. В аналітичній записці здійснено огляд чинників, що спричинили високу волатильність енергетичних ринків ЄС, та зроблено висновки, які слід урахувати для недопущення погіршення ситуації на енергетичному ринку України.

Висновки і рекомендації

Ситуація, що склалась на енергетичному ринку ЄС, спричинена комплексом ресурсних, технологічних, політичних та економічних причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

До об'єктивних причин слід віднести невідворотний період затримки збільшення пропозиції енергоресурсів на ринку після початку зростання попиту через відновлення економічної активності. Виробникам та постачальникам енергоресурсів потрібно інвестувати, переналаштовувати свої технологічні та логістичні ланцюжки, здійснювати інвестиції, що потребує часу.

Недопущення негативного розвитку ситуації у цей період відновлення пропозиції енергоресурсів на ринку має забезпечувати система запасів (ринкових, стратегічних, сезонних тощо). Однак таких запасів в ЄС на ринку природного газу виявилось недостатньо. При цьому окремі гравці (зокрема РФ) відверто утримувались від поповнення запасів, намагаючись отримати додатковий важіль впливу на політику країн ЄС.

Слід відзначити і надмірний оптимізм щодо здатності енергетичної галузі витримати заходи запобігання зміні клімату. Йдеться про запровадження обмежень на використання вугілля та стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії без належного аналізу (або й з ігноруванням) їх впливу на економіку країн та стійкість режимів роботи систем енергопостачання.

Помилки при зміні моделей організації торгівлі на енергетичних ринках призводять до зловживань та загрожують зростанню вартості енергозабезпечення для споживачів, мають наслідками значні фінансові втрати учасників ринку та порушення надійності роботи енергетичної інфраструктури.

Кризова ситуація на газовому ринку ЄС ймовірно зумовить суттєве удосконалення законодавства та механізмів регулювання енергетичних ринків. Уже зараз лунають заклики розслідувати причини різкого зростання цін та можливого

маніпулювання ринком з боку окремих гравців. Висловлюються застереження щодо необхідності знизити амбіційність «зеленого переходу» з урахуванням його впливу на економіку країн. Міністри фінансів низки країн ЄС закликали Єврокомісію розробити інструментарій оперативного реагування на «різкі стрибки цін» та провести розслідування, чому поточних газових контрактів виявилось недостатньо, заявили про необхідність координації закупівель енергоресурсів і навіть перегляду моделей функціонування ринків.

Для України розвиток подій на енергетичному ринку ЄС є важливим уроком, який потребує вивчення. Слід опрацювати комплекс заходів, які б дозволили запобігти негативному розвитку ситуації на енергетичному ринку України.

Насамперед заслуговують на увагу проблеми відсутності стимулів до модернізації енергетичної інфраструктури; невідповідності застарілого обладнання екологічним нормативам; зростання заборгованостей на ринку; непропорційності динаміки введення потужностей відновлюваних джерел енергії та високої вартості енергії з цих джерел; невиконання планів збільшення видобутку природного газу; «вимивання» професійних кадрів з енергетичного сектору тощо.

З точки зору безпосереднього впливу волатильності газового ринку ЄС на ситуацію в Україні слід відзначити загрозу виникнення дефіциту природного газу для потреб України. Ця загроза реалізується у випадках:

- подальшого збереження дефіциту природного газу на ринку ЄС (може зробити ціну на природний газ на європейському ринку «непідйомною» для промислових споживачів України);

- низьких температур у зимовий період (спричинить дефіцит газу не тільки для промислових споживачів, але й для бюджетних організацій і населення);

- припинення країнами ЄС (з будь-яких причин), з території яких можливе фізичне постачання газу, роботи інтерконекторів на кордоні з Україною;

- припинення транзиту газу через територію України (не дозволить Україні забезпечувати обмінні операції з компаніями на ринку країн ЄС, а головне, технічно ускладнить постачання газу навіть власного видобутку українським споживачам).

Необхідно ґрунтовно проаналізувати ситуацію, що склалась на енергетичному ринку ЄС, та вади механізмів регулювання ринків. Результатом має стати удосконалення енергетичної політики України, зокрема:

- уточнення пріоритетів розвитку окремих галузей паливно-енергетичного комплексу України, базуючись на цілях визначених Стратегією енергетичної безпеки;

- створення механізмів кризового реагування в енергетиці, зокрема активізація зусиль щодо формування запасів критичних енергоресурсів;

- уточнення моделі функціонування енергетичних ринків з метою:

- формування механізмів підтримки доступного резерву потужностей генерування енергії (постачання енергоресурсів) в обсягах, достатніх для забезпечення стійкості функціонування систем енергозабезпечення країни;

- створення механізмів недопущення спекулятивного маніпулювання цінами на ринку;

- розвиток альтернативних маршрутів фізичного, гарантованого постачання енергоресурсів, передусім природного газу.

Обґрунтування

5 жовтня 2021 року на ринку природного газу ЄС, зокрема на найбільш ліквідній торговій площадці ЄС – TTF (газовий хаб у Нідерландах), ціна на листопадові

ф'ючерси з постачання природного газу сягнула позначки 1,4 тис. доларів за тис. м³ природного газу, 6 жовтня – рекордної позначки 1,9 тис. доларів.

Хоча ціни на ф'ючерси не відбивають реальної картини із ціною газу для споживачів (яка є нижчою), така тенденція сигналізує про проблеми із функціонуванням енергетичного ринку ЄС.

Разом з різким зростанням цін на газ на енергетичному ринку ЄС тривало зростання цін на інші види енергоресурсів (вугілля, нафта), а також на електроенергію. Окремі підприємства в країнах ЄС заявили про запровадження заходів скорочення витрат і навіть про наміри вивести виробництво за межі ЄС. Уряди окремих держав ЄС оголосили про запровадження заходів захисту споживачів, передусім домогосподарств, та запровадження тимчасових заходів регулювання енергетичних ринків.

Реагуючи на запити держав - членів ЄС, єврокомісар з енергетики Кадрі Сімсон зазначила, що ситуація не має швидких рішень і потребує довгострокової політики збільшення енергетичних потужностей, порадивши урядам надавати цільову підтримку, зокрема шляхом скорочення енергетичних податків¹.

Вплив геополітичних чинників

Енергетика у значній своїй частці охоплена природними (і штучними) монополіями і є привабливим об'єктом для політичного впливу. ЄС, намагаючись обмежити вплив постачальників енергоресурсів, послідовно реалізує політику лібералізації внутрішнього енергетичного ринку та сприяння конкуренції. З іншого боку, потужні постачальники енергоресурсів намагаються зберегти або відновити свій вплив.

Росія є найбільшим експортером природного газу в ЄС (43,4% у 2020 р, 45,5% у 2019 р.). Намагаючись послабити залежність від довгострокових контрактів на постачання газу трубопроводами з РФ, ЄС сприяв розвитку інших маршрутів та технологій постачання природного газу. Зростала частка трубопровідного газу з інших країн (Норвегія, Алжир, Азербайджан та інших), а також зрідженого газу (Катар, США та інші).

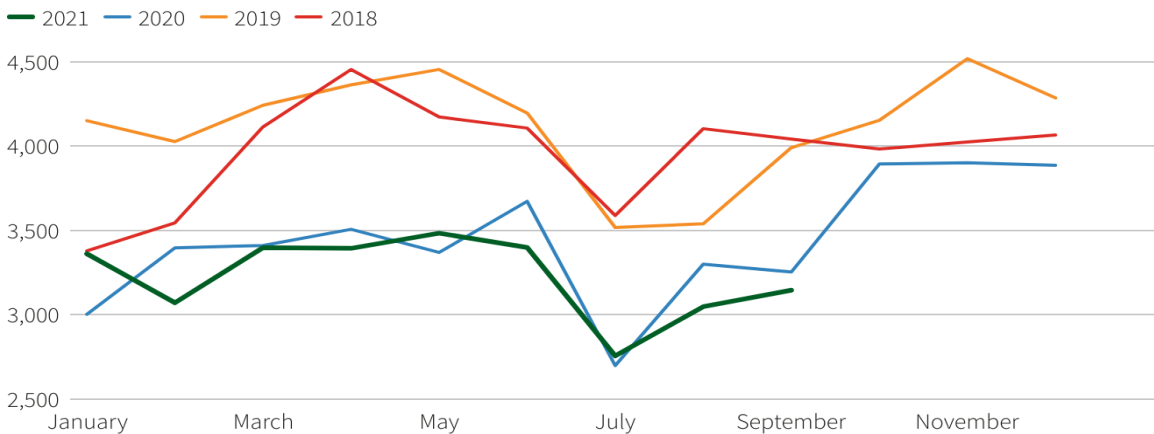
Найбільшого напруження геополітичне протиборство набуло навколо російського проекту «Північний потік - 2». РФ застосовує різні інструменти впливу на ЄС та окремі країни Союзу з метою домогтися успішного завершення цього проекту. Цілеспрямоване провокування штучного дефіциту природного газу у 2021 р. з метою отримання дозволу ЄС на введення в експлуатацію «Північного потоку - 2» та виведення його з-під дії обмежувальних положень «Третього енергетичного пакету ЄС» може розглядатись як один із таких інструментів.

З початку 2021 р. Газпром продовжував забезпечувати виконання контрактних зобов'язань перед контрагентами ЄС за довгостроковими угодами. Водночас російська монополія утримувалася від продажу газу на біржових площадках за короткостроковими контрактами, здійснювала відкачку газу з підземних сховищ (ПСГ) на території ЄС та гальмувала заповнення ПСГ у літній період у рамках традиційної для всіх постачальників підготовки до зими. Результатом цього стало відносне зниження рівня постачання російського газу до ЄС. Як свідчить порівняння даних, наведених на рисунку нижче, експорт російського газу до Європи залишився на рівні навіть дещо нижчому за «карантинний» 2020 рік, попри поживлення попиту у 2021-му.

¹ <https://www.ft.com/content/025769f8-4faf-4b28-bb27-33026dd279e9>

Russian Gas Exports to Europe

Monthly averages in GWh/d

Source: Refinitiv

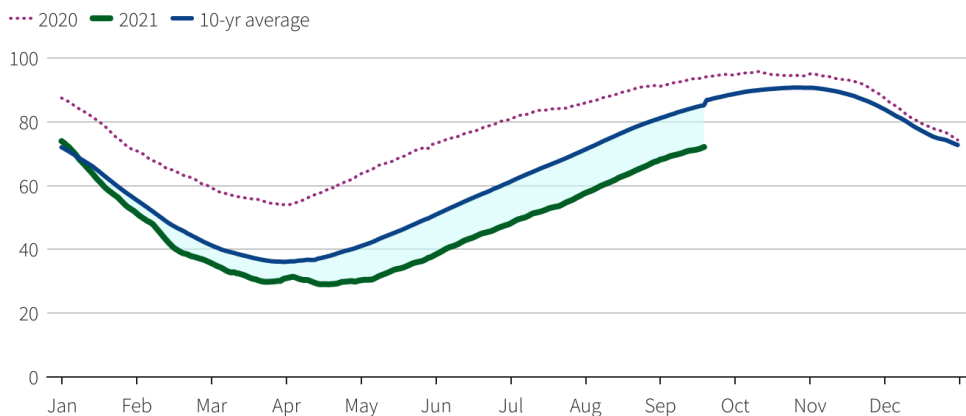
Зокрема слід відзначити низький рівень заповнення європейських ПСГ, що належать Газпрому. Наприклад, найбільші за об'ємом ПСГ Газпрому в ЄС станом на 23 вересня 2021 р. були заповнені: ПСГ «Реден» (Нідерланди) – на 4,75%, «Хайдах» (Австрія) – на 43,54%.

Загалом станом на 31 серпня 2021 р. ПСГ Європи були заповнені на 67% (менше 73 млрд куб. м). На цю ж дату минулого року заповненість ПСГ сягала 91%.

Таким чином, станом на вересень-жовтень 2021 р. у ЄС спостерігався недостатній рівень газу у ПСГ, а також дефіцит газу на спотовому ринку (на біржових площадках).

EU Gas storage

Filling levels in %

Source: Gas Infrastructure Europe

Вплив економічних чинників

Зростанню цін на енергоресурси сприяло також відновлення світової економіки, що розпочалося після виходу більшості країн світу з режиму жорстких обмежень, запроваджених у зв'язку з посиленням COVID-19. У період обмежень та пригнічення економічної активності відбулося суттєве скорочення обсягів споживання енергоресурсів, що за умови високого рівня пропозиції спричинило різке падіння цін на енергетичних ринках. Виробники енергоресурсів відреагували скороченням рівня виробництва, щоб зменшити надлишок пропозиції та вирівняти ціни. У практичній площині це відобразилось у консервуванні або навіть закритті частини виробництв.

Коли ж економічна активність відновилаь та зріс попит на енергоресурси, виробникам знадобився час для відповідного реагування та збільшення пропозиції.

Окрім того, слід відзначити вплив жорсткої конкуренції країн (регіонів) за доступний на ринку ресурс. Країни Південно-Східної Азії, і передусім Китай, готові платити за можливість отримувати об'єми енергоресурсів більше за будь-яких інших гравців.

Це спричинило переорієнтацію багатьох постачальників газу на ринок Китаю. Зокрема поставки зрідженого газу зі США зростали протягом всього 2021 року, однак здійснювались переважно на азійські ринки. Відтак Європа програла цінову конкуренцію за вільний на світовому ринку ресурс, що створювало додатковий дефіцит газу на ринку ЄС.

У серпні 2021 р. у газову мережу ЄС було додано лише 4,5 млрд м³ регазифікованого СПГ, що на 16% менше ніж у липні 2021 року і на 30% – ніж у серпні 2020 року.

Дефіцит природного газу збільшив попит на інші види енергоресурсів. Натомість попереднє скорочення виробництва в інших галузях енергетики та недостатність пропозиції зумовили поступове зростання цін і на вугілля та нафту. Ціна нафти на світовому ринку у жовтні 2021 р. перевищила 80 доларів за барель, а на вугілля – 218 доларів за тонну.

Ще одним економічним чинником зростання цін на енергоресурси є величезний об'єм додаткових грошей, емітованих у рамках політики «кількісного пом'якшення» для протидії негативним наслідкам пандемії COVID-19. За оцінкою датського Saxo Bank, обсяг таких грошей склав більше 20% до світового ВВП 2019 року, який становив 88 трлн доларів, причому 80% цієї суми додаткових грошей припадало на розвинуті ринки. Зазначалося, що з початку 2021 року нафта подорожчала на 30% через структурний дефіцит пропозиції та «посилену гру на постковідному відкритті економіки». Датські експерти охарактеризували цю ситуацію як «нестачу усього»².

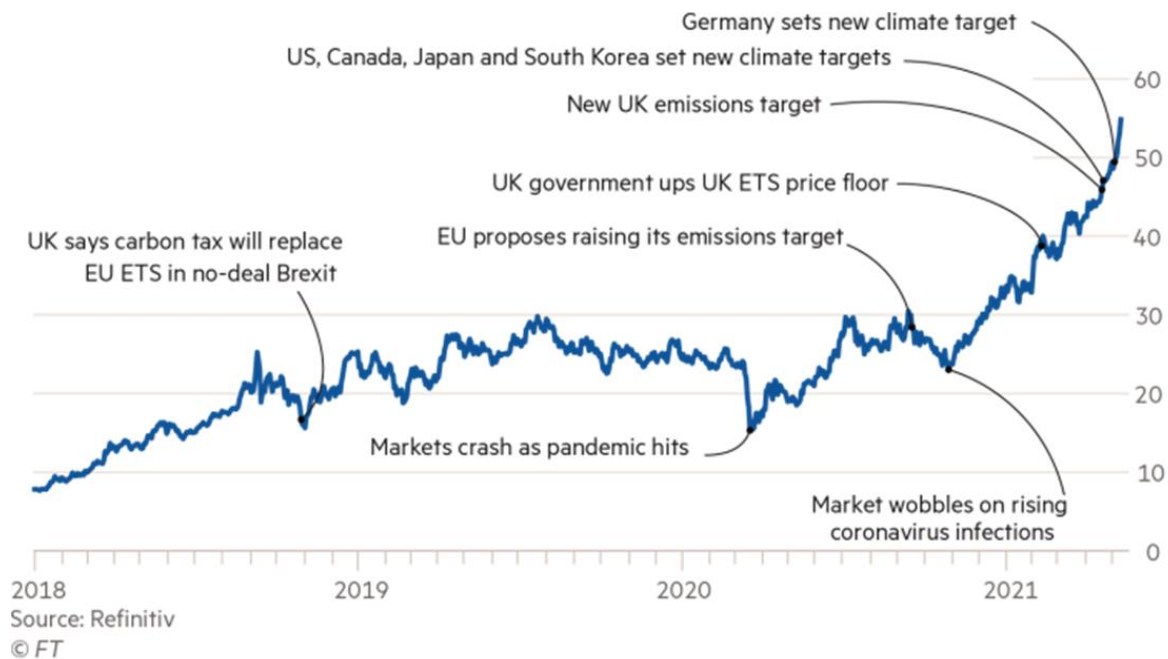
Вплив політики «зеленого переходу»

На ріст цін на енергетичному ринку впливає й політика ЄС, спрямована на обмеження викидів парникових газів. Реалізуючи політику «зеленого переходу», ЄС стимулює виведення з експлуатації енергетичних технологій, що використовують вугілля (технології використання нафти для генерування енергії були виведені з експлуатації раніше внаслідок першої світової енергетичної кризи). Основними інструментами цього є (1) розширення використання відновлюваних джерел енергії, зокрема сонячної та вітрової енергетики, та (2) запровадження плати за викиди парникових газів, які є найвищими при використанні вугілля. Обидва інструменти призводять до зростання цін на енергію.

З точки зору запровадження плати за викиди (система торгівлі ЄС одиницями викидів – EU ETS) така плата безпосередньо впливає на кінцеву вартість генерованої електроенергії. Слід зазначити, що останні ініціативи Єврокомісії та окремих держав ЄС з активізації політики «зеленого переходу» призвели до різкого зростання цін на викиди: на кінець серпня 2021 р. ціна на EU ETS за тонну викидів CO₂ зросла до 60 євро.

² <https://www.home.saxo/-/media/documents/quarterly-outlook/q2-full-report-2021.pdf>

The EU carbon price has soared this year as governments have upped their climate pledges

Використання сонячних (СЕС) та вітрових (ВЕС) електростанцій також зумовлює зростання цін на ринку електроенергії. Враховуючи нестабільність генерації (залежить від погодних умов), для їх прогнозованої роботи необхідно, за оцінками експертів, у 3-5 разів більше встановлених потужностей ВЕС та СЕС у порівнянні із заміщуваною ними тепловою генерацією. Іншою мовою, вартість капітальних затрат на будівництво ВЕС та СЕС буде суттєво більшою, якщо країна хоче гарантувати стабільність генерації електроенергії цими джерелами. Це обумовлює необхідність включати у вартість генерованої електроенергії вартість додаткових потужностей або ж додаткового технологічного обладнання (накопичувачів).

Однак і такий варіант не гарантує безпроблемного повного виведення з експлуатації теплової генерації, яка зокрема виконує роль пікового маневрування в години спаду або зростання рівня споживання електроенергії та страхового резерву на випадок несприятливих погодних умов для виробництва енергії СЕС та ВЕС. Збереження таких «страхових» резервів теплової генерації, яка працює лише кілька годин на добу, також відображається у кінцевій ціні на електроенергію для споживача.

Саме така проблема виникла в ЄС влітку - восени 2021 р., коли на півночі Європи протягом тривалого часу зберігалась безвітряна погода, що спричинило скорочення виробництва електроенергії ВЕС. Так, загалом 19% (у першому кварталі 2021 р. – 26%) всіх потреб в електроенергії у Німеччині забезпечується ВЕС, однак за січень-вересень 2021 року виробництво електроенергії ВЕС скоротилося на 24% у порівнянні з попереднім роком. При цьому потреби в електроенергії за цей же період зросли на 4%.

Для компенсації зниження виробництва електроенергії ВЕС компанії були змушені включити у роботу теплову генерацію (газову та вугільну), що стало ще одним чинником зростання попиту та цін на природний газ і вугілля в ЄС.

Різке зростання цін на вугілля у світі обумовлюється також «зеленою» кліматичною політикою Китаю. З метою зниження рівня забрудненості повітря в містах та демонстрації підтримання міжнародних зусиль із запобігання зміні клімату КНР проголосила політику зниження частки вугільної генерації в енергобалансі

країни. Зокрема були прийняті рішення щодо скорочення виробництва вугілля (квоти на виробництво та припинення кредитування) та посилені вимоги до його використання (переобладнання станцій). Результатом стало поступове скорочення виробництва вугілля та електроенергії вугільною генерацією.

У квітні 2021 року, під час міжнародного саміту з питань клімату у форматі відеоконференції, ініційованого Президентом США Дж. Байденом, Голова КНР Сі Цзіньпін заявив про намір суворо контролювати споживання вугілля в 2021-2025 рр.

Однак з відновленням економічної активності та зростанням попиту Китай опинився у ситуації гострого дефіциту електроенергії. У більшості провінцій КНР восени 2021 року були запроваджені режими вимушених простоїв промислових підприємств та графіків обмеження споживання електроенергії домогосподарствами. Для вирішення проблеми уряд Китаю був змушений переглянути свою політику щодо вугільної генерації, дозволивши вугільним підприємствам перевищувати квоти на видобуток та закликавши банки кредитувати компанії для збільшення видобутку вугілля. Іншим рішенням став пошук додаткових ресурсів вугілля та природного газу для потреб теплової енергетики на світовому ринку, що також сприяло зростанню цін на ці види енергоресурсів.

Вплив моделі ринку природного газу

Різкому, неконтрольованому зростанню цін на природний газ сприяла й модель організації ринку природного газу в ЄС. Намагаючись уникнути диктату окремих гравців, що здійснюють постачання газу трубопроводами на основі довгострокових контрактів за цінами з прив'язкою до ціни на нафту, ЄС активно розвиває систему постачання зрідженого газу (LNG). Торгівля LNG здійснюється переважно на основі короткострокових контрактів на спотовому ринку (хоча існують і довгострокові контракти з прив'язкою до ціни нафти).

Особливістю такої торгівлі є використання об'ємів енергоресурсів у якості фінансового інструменту біржової торгівлі (ф'ючерси, деривативи). Фактично продавці та покупці перепродають фінансові інструменти, сподіваючись отримати спекулятивний прибуток. Активна торгівля ф'ючерсами на поставки газу здійснюється не тільки постачальниками та споживачами фізичних, реальних об'ємів газу, але й фінансовими посередниками (банки, інвестиційні фонди, трейдери тощо). При цьому торгівці залучають для проведення короткострокових операцій кошти банків в обсязі 85-90% загального обсягу торгівлі.

Наприклад, активну участь у торгівлі на товарних біржах бере відомий своїми зв'язками з російськими посадовцями трейдер Gunvor. Пакет торгових операцій Gunvor за червень 2021 року (продані або хеджовані запаси) склав 5,3 млрд доларів, з яких 45% припадало саме на операції з газом.

Незважаючи на публічну прихильність довгостроковим контрактам, до 25% продаж Газпрому припадає на спотовий ринок (10% постачання у ЄС). Зростання цін на ньому допомогло Газпрому збільшити за I півріччя 2021 року виручку у 1,5 разу у порівнянні з попереднім піврічним періодом. На спотовому ринку торгується також газ єдиного великого російського приватного постачальника Novatek (продає зріджений газ зі свого заводу на Ямалі).

Загалом на початок жовтня об'єм залучених коштів для проведення короткострокових спекуляцій на газовому хабі TTF сягнув 30 млрд доларів.

Таким чином, трейдери, які здійснюють торгівлю газом на біржі, створюють спекулятивну «бульбашку», що нагадує початок розвитку глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр. (яка розпочалася з маніпуляцій деривативами на ринку нерухомості у США).